

Гриценко М. В. Рівний доступ до якісної університетської освіти в контексті соціальних трансформацій в Україні / М.В. Гриценко // Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. – № 1. – Додаток 1: Наука і вища освіта. – К., 2014. – С. 18–21. ISSN 2078-1016

УДК 378.014.53.014.6

*ГРИЦЕНКО Марина Василівна,
кандидат філософських наук,
науковий співробітник
відділу змісту, філософії та
прогнозування вищої освіти*

РІВНИЙ ДОСТУП ДО ЯКІСНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ

Анотація

У статті визначено основні параметри та змістовні характеристики рівності можливостей в отриманні якісної освіти як норми демократичного суспільства, доведено безпосередній взаємозв'язок демократизаційно-модернізаційних реформ, що відбуваються в нашій державі із розвитком механізмів, покликаних якнайширше реалізовувати принцип рівного доступу кожного громадянина до високоякісних освітніх послуг. Проаналізовано причини, обставини та основні бар'єри, що виникають на шляху реалізації можливостей рівного доступу до якісної освіти в контексті соціальних трансформацій в Україні. Сформульовано та систематизовано основні підходи та способи подолання нерівності в сфері університетської освіти та доступу до неї.

Ключові слова: освіта, якість освіти, університет, доступність освіти, викладач, демократизація, рівність можливостей, освітні бар'єри, соціальні трансформації.

Гриценко М. В.

Равный доступ к качественному университетскому образованию в контексте социальных трансформаций в Украине

Аннотация

В статье определены основные параметры и содержательные характеристики равенства возможностей в получении качественного образования как нормы демократического общества, доказана непосредственная взаимосвязь демократизационно-модернизационных реформ, происходящих в нашем государстве с развитием механизмов, призванных широко реализовывать принцип равного доступа каждого гражданина к высококачественным образовательным услугам. Проанализированы причины, обстоятельства и основные барьеры, возникающие на пути реализации возможностей равного доступа к качественному образованию в контексте социальных трансформаций в Украине. Сформулированы и систематизированы основные подходы и способы преодоления неравенства в сфере университетского образования и доступа к нему.

Ключевые слова: образование, качество образования, университет, доступность образования, преподаватель, демократизация, равенство возможностей, образовательные барьеры, социальные трансформации.

Grytsenko M. V.

Equal access to qualitative university education in the context of social transformations in Ukraine

Summary

The article defines basic parameters and content characteristics of equality of opportunity to obtain a qualitative education as democratic society standard; the author proves direct relationship of democratization and modernization reforms that are taking place in our country with the development of mechanisms designed to implement the principle of equal access of every citizen to high quality educational services as wide as possible. The article analyzes reasons, circumstances and main obstacles that arise in the realization of opportunities for equal access to high quality education in the context of social transformations in Ukraine. It is formulated and systematized basic approaches and ways to overcome disparities in the area of university education and accesses to it.

Key words: education, quality of education, university, accessibility of education, teacher, democratization, equality of opportunities, educational barriers, social transformations.

Постановка проблеми та її актуальність. Початок ХХІ століття з новою силою актуалізував проблему рівного доступу до якісної освіти. В умовах глобалізаційних процесів, трансформації суспільних систем, переходу до інноваційних моделей господарювання освіта стає одним із важливих чинників міжнародного позиціонування, чинником забезпечення стабільного і поступального розвитку країни. Ці обставини зумовлюють сьогодні гостру необхідність здійснення системних, ринковозорієнтованих перетворень в освітній галузі з метою підвищення рівності у наданні якісних освітніх послуг, широкого впровадження сучасних інформаційних технологій навчання, забезпечення індивідуалізації й лібералізації навчального процесу, формування високого статусу і професійного рівня викладацького складу.

Істотна неузгодженість між нагальною потребою формування сучасної системи забезпечення якісної і доступної вищої освіти України та відсутністю філософсько-методологічного підґрунтя для цього складає зміст наукової проблеми, на розв'язання якої спрямована дана стаття.

Аналіз наукових праць, присвячених розв'язанню проблеми. Гострий інтерес до величезної кількості опублікованих праць з питань рівного доступу якісної освіти проявився після того, як наукове співтовариство в нашій країні усвідомило необхідність реформування університетської системи освіти. Цей процес, ініційований соціально-економічними перетвореннями в кінці 80-х – початку 90-х років, не втратив своєї інтенсивності до цих пір. При цьому, значною мірою ці роботи носять як приватний, фрагментарний характер, виділяючи окремі аспекти, і компоненти таких інтегральних понять, як якість і доступність освіти, так і всебічний (В. Андрущенко, В. Вікторов, М. Кісіль, С. Клепко, В. Кремень, К. Корсак, В. Луговий, С. Ніколаєнко, Р. Шаповал та ін.).

Останнім часом з'являються фундаментальні дослідження, в яких якість освіти розглядається як соціально-системна якість, що пов'язує освіту з усіма сферами соціальної практики і інтерпретує освіту як галузь соціального буття (М. Поташнік, С. Плаксієв, О. Субетто та ін.).

Проблемі зв'язків між якістю та доступністю освіти приділяють увагу також зарубіжні вчені – І. Баліцька, Б. Гофрон, Я. Рощина, В. Нікітін, Д. Костянтиновський, Д. Стюарт, А. Запесоцький та ін.

Мета статті. На основі філософського аналізу визначити основні параметри та змістовні характеристики рівності можливостей в отриманні якісної освіти, проаналізувати причини, обставини та основні бар'єри, що виникають на шляху реалізації можливостей рівного доступу до якісної університетської освіти в контексті соціальних трансформацій в Україні.

Виклад основного матеріалу. Демократичне суспільство, до якості якого прагне і пострадянський український соціум, однією з ключових характеристик має якнайповніше

забезпечення невід'ємних прав людини і громадянина, одним з яких є і право на освіту. Звідси, забезпечення права на якісну освіту є однією з визначальних умов подальшого демократизаційного поступу нашої держави. На перший план висувається потреба формування демократичного, відкритого суспільства, яке шанує права людини в найвищій мірі, в тому числі право на освіту. В цих обставинах суспільно справедливий доступ до освіти стає необхідною умовою демократії, яка повинна характеризувати сучасні суспільні відносини в країні». Таким чином, рівність можливостей в отриманні якісної освіти є беззаперечною необхідністю в якості норми нового українського демократичного суспільства. Сучасний світ, який отримав назву «світ знань», та інформаційна цивілізація вивели освітню сферу на рівень ключових пріоритетів демократичного розвитку будь-якого національного суспільства, а також глобального загальнолюдського розвитку.

Впровадження загального принципу рівного доступу до якісної освіти, звичайно, має не абсолютний характер, зустрічається з об'єктивними перепонами та бар'єрами, реалізується в конкретно-історичних, цивілізаційно-культурних та національно-державних реаліях, які передбачають нерівне становище різних суб'єктів суспільного функціонування. Але сам принцип можливості отримання освіти, а також гуманізаційні тенденції, які є визначальними в сучасному освітньому просторі, створюють перед людиною сферу можливостей реалізації свого права на якісну освіту. «Сутність сучасного процесу навчання складає не лише збагачення особистості певною сумою знань чи формування навиків практичної діяльності, а всебічна підготовка людини до життя у глобалізованому інформаційному просторі через створення рівних умов доступу до якісної освіти, забезпечення освіти впродовж життя, формування толерантного світогляду і дискурсного характеру взаємодії народів і культур» [2, с. 10–11]. Ідея рівності безпосередньо пов'язана із самою внутрішньою сутністю освіти як соціально-формуючого феномену, адже саме в освітньому просторі людина має можливість якнайповніше реалізовувати свої творчо-сутнісні властивості та морально-духовні орієнтації.

Магістральним шляхом підвищення якості освіти має стати її демократизація. На часі здійснення реальних кроків щодо розширення автономії вищих навчальних закладів. Реальної автономії в українських ВНЗ ще мало, тому необґрунтоване втручання у їхнє внутрішнє життя є звичною практикою. Орієнтиром має стати досвід європейських університетів, в яких автономія і самоуправління вже давно є усталеною традицією. Лише таким чином можна надати необхідного динамізму вищій школі, щоб вона встигала за змінами у суспільстві. Зокрема, на уніфікацію освітніх програм і вироблення освітнього стандарту Міністерство освіти і науки України витрачає роки, на момент їх виходу в світ з'ясовується, що вони вже застаріли.

Ще одним виміром демократизації українського національного суспільства є офіційно визнаний орієнтир на європейську інтеграцію як в політичній сфері, так і в інших соціально-функціональних галузях. Одним з найбільших поступів у євроінтеграційному напрямі є саме освітні реформи, які впроваджуються сьогодні в нашій державі, що в свою чергу має враховувати необхідність створення такої освітньої системи, яка б якнайповніше забезпечувала право кожного громадянина на отримання якісних освітніх послуг, що є фундаментальним принципом життєдіяльності розвинутих європейських демократій. «Європейська освіта – це поступове вирівнювання можливостей у доступі до вищої освіти кожного незалежно від місця проживання, етнонаціонального походження, конфесійної належності, майнового стану батьків тощо. всі діти однакові. Усі талановиті. Суспільство і держава повинні створити однакові можливості для самореалізації всіх, насамперед через освіту. Європейські університети такі можливості забезпечують практично кожному, хто має відповідні здібності. Особливу сторінку в історії цього процесу започаткував Британський відкритий університет, навчатись в якому може кожен бажаючий. Такі університети сьогодні є практично в кожній країні європейського простору. Вони сформували механізми, практикуми й технології надання належної освіти, незважаючи на майнові, етнічні, конфесійні та інші відмінності між людьми» [1, с. 229]. Окрім того, що в структуру

вітчизняної освітньої реформи має бути включено в якості фундаментального елементу принцип рівного доступу до якісної освіти, необхідно також ефективно використовувати європейський досвід реалізації такого принципу в країнах розвинутої європейської демократії. «Орієнтація ж вітчизняної освіти на європейські стандарти сьогодні вимагає прийняття фундаментального принципу побудови освітніх систем у європейських країнах, яким є рівний доступ до якісної освіти і за яким навчання в школі має дати змогу всім учням здобути якісну освіту незалежно від статі, соціально-економічного становища сім'ї чи інших умовностей» [8, с. 40]. Зрозуміло, що переписати всі ці умовності неможливо навіть в найрозвинутіших країнах світу, але демократичне суспільство відзначається саме тим, що воно докладає максимум зусиль для саморозвитку та самоорганізації такого типу, завдяки якому релігійне, расове, етнічне, майнове, побутове тощо різноманіття не заважає реалізації загальних принципів, одним з яких є рівний доступ всіх громадян до якісної освіти. На нашу думку, Україна має розвиватися саме в рамках такої світоглядно-ціннісної та громадянсько-правової парадигми.

Водночас, необхідно розуміти, що будь-яка, навіть найдемократичніша, суспільна організація неспроможна забезпечити абсолютну рівність всіх людей чи громадян в певній сфері суспільної життєдіяльності, адже в об'єктивна соціальна реальність завжди сповнена різноманітними причинами, обставинами та бар'єрами, що виникають на шляху реалізації можливостей рівного доступу громадян до тих чи інших соціальних благ. Існують такі бар'єри і в сфері доступу громадян до рівних можливостей отримання якісних освітніх послуг. Зупинимося на аналізі деяких бар'єрів і перепон більш детально.

Аналізуючи причини виникнення перепон на шляху отримання освіти певної якості, насамперед необхідно підкреслити глибокі форми соціального розшарування та стратифікаційної подрібненості за різними ознаками, що існують в сучасному надскладному глобальному просторі соціокультурного функціонування людства і окремих національно-державних спільнот. Визначаючи одним з ключових бар'єрів, що виникають на шляху реалізації можливостей рівного доступу до якісної освіти, бар'єр соціокультурний, російський дослідник проблем нерівності в освіті Давид Константиновський виділяє такі його базові фактори, як «освіта, сфера зайнятості та посада батьків. Кумулятивна дія цих факторів робить соціокультурний бар'єр одним з найвищих в ситуації нерівності життєвих шансів, а наявність значимого соціального і культурного сімейного капіталу – умовою отримання такої освіти, яка є перспективною для відтворення статусу батьків чи висхідної соціальної мобільності» [6, с. 289]. Таким чином, соціокультурний, професійний, номенклатурно-ієрархічний статус сім'ї дитини є однією з перших і фундаментальних причин існування нерівності в умовах доступу до якісної освіти. При цьому даний фактор притаманний всім державам і національним суспільствам без винятку, відрізняючись в демократичних та недемократичних країнах не за суттєвими, а за кількісно-якісними показниками.

Безпосередньо пов'язаним з попереднім фактором нерівності у доступі до якісної освіти є майновий бар'єр, що є об'єктивним відображенням значної розшарованості сучасного суспільства за принципом доступу до матеріально-суспільних благ. В сфері освіти також кращі висхідні позиції мають діти із сімей, які мають середній та високий рівень достатку, ніж ті, що народилися та проживають в малозабезпечених сім'ях.

Особливо явно такі посилюючі фактори майнової нерівності у доступі до якісних освітніх послуг прослідковуються у трансформаційних суспільствах, одним з яких є й Україна, що викликає необхідність якнайшвидшого проведення ефективних освітніх реформ, покликаних забезпечити відповідний сучасному світовому і європейському рівню показник матеріально-фінансової та організаційно-правової підтримки національної освітньої галузі.

Ще однією проблемою, яка достатньо гостро постає ще й на початку ХХІ століття є етнічно-національні суперечності та конфлікти, які виникають в різних частинах світу і дуже негативно впливають на розвиток різноманітних сфер життєдіяльності державних громад, в тому числі й у сфері рівного доступу громадян до якісної освіти. Зазначимо, що проблема

етнонаціонального бар'єру щодо рівного доступу до якісної освіти є актуальною навіть для розвинутих демократичних країн. Значного академічного аналізу проблема етнонаціональної нерівності при доступі до якісної освіти набула, наприклад, в США в ХХ столітті, адже американське суспільство є надзвичайно різноманітним у зв'язку з історико-культурною специфікою розвитку. Протягом ХХ століття в основному продукувалися теорії, які пояснювали або ж відверто виправдовували нерівність учнів і студентів різних етнічних груп і рас, надаючи перевагу «білому домінуванню». Однак кінець ХХ століття відзначився значним теоретичним і практичним прогресом американської педагогічної спільноти в даному аспекті на основі активного розвитку теорій мультикультурної освіти. «Вчені, які представляють цей науковий напрям (Дж. Бенкс, К. Грант, П. Горські, С. Ніето, К. Слітер та інші), піддають жорсткій критиці теорії, на основі яких виправдовується нерівність в освіті, практика дискримінації та придушення. Ними розробляються нові ідеї, концепції, методи і прийоми навчання, яке дозволяє кожному учню, незалежно від його національно-культурних особливостей та положення в суспільстві, найповніше реалізуватися в освітньому процесі» [3, с. 76]. Таким чином, сучасна західна соціально-гуманітарна думка, присвячена проблемам дискримінації за етнонаціональними ознаками, все частіше приходиться до висновку про те, що необхідно докладати максимум державних та громадянсько-суспільних зусиль для забезпечення рівного доступу до якісної освіти всім громадянам, незалежно від їх етнічно-культурної приналежності.

Отже, вирішення етнонаціональної проблематики може здійснюватися лише на основі ґрунтовної, постійної, систематичної роботи на державному і громадському рівнях щодо впровадження в структурі суспільної свідомості ідей терпимості, взаєморозуміння та взаємодопомоги, міжетнічної толерантності й безконфліктності. Лише такі ідеї можуть бути використані як феноменологічне підґрунтя процесу забезпечення рівного доступу до якісної освіти громадян, незалежно від їх етнічно-національної та культурної приналежності.

Окрім перерахованих вище існують й інші причини нерівності у доступі до якісної освіти, наприклад, в Україні, яка проголошує себе соціальною державою, досі існує надзвичайно складна ситуація у доступності всіх форм освітньої самореалізації для дітей-інвалідів, дітей-сиріт тощо. Сучасний український філософ-педагог Василь Кремень підкреслює ще один важливий аспект проблеми, що розглядається, а саме – забезпечення рівного доступу до якісної освіти соціально вразливих категорій населення (дітей-інвалідів, дітей-сиріт): «Одним із найважливіших чинників прогресивного розвитку суспільства є гуманне, милосердне та дбайливе ставлення до дітей і молоді, які позбавлені можливості жити повноцінно через порушення фізичного та психічного розвитку, втрату сім'ї. На жаль, в Україні історично склалася ситуація, за якої ця категорія дітей та молоді протягом тривалого часу залишалася соціально незахищеною і до певної міри ізольованою від соціуму. Освіта для дітей з особливостями розвитку є важливою формою їх соціального захисту, реальним шансом подальшого самостійного і незалежного від навколишніх людей та обставин життя» [7, с. 148]. Отже, комплекс причин, обставин та основних бар'єрів, що виникають на шляху реалізації можливостей рівного доступу до якісної освіти, є достатньо великим, що викликає необхідність пошуку системно-стратегічних засобів його розв'язання та усунення.

В свою чергу, необхідно відмітити, що сама освіта є одним з перших інструментів соціального розшарування, з яким зустрічається сучасна дитина чи молода людина, адже саме в освітньому просторі якнайяскравіше проявляються всі відмінності, що реально існують між людськими особистостями. «Окрім зовнішніх причин живучості освітньої нерівності існують причини, що полягають в самій освіті. Ми живемо в складному суспільстві, де для людей передбачені різні функції, що вимагають спеціалізації. Система освіти виникає не сама по собі, а як відповідь на потреби суспільства в спеціалізованих професіоналах. Весь смисл системи освіти полягає у встановленні нерівності. Реальний викладач своєю роботою прагне створити з маси однакових людей – людей різних. Спочатку даються основи спеціальності, потім іде спеціалізація. В цьому процесі відбувається постійний пошук найздібніших та вмотивованіших студентів. Використання бар'єрів в освіті

не зводиться до відтворення нерівності заради нерівності. Бар'єри не тільки обмежують, але й стимулюють. Окрім того вони дозволяють людям уникнути помилок у виборі життєвого шляху, на основі знання про свої індивідуальні можливості та потреби» [9, с. 159]. Таким чином, можна відшукувати і позитивні моменти нерівності в освіті та навчально-виховному процесі, але беззаперечним залишається твердження про необхідність усунення тих бар'єрів, які є значними перепонами для встановлення приблизно рівних первинних можливостей отримання дітьми і молоддю якісної освіти. Така необхідність надзвичайно актуалізує сьогодні пошук реальних механізмів встановлення дійсної рівності у доступі до якісної освіти. Враховуючи це, зупинимося детально на формулюванні та аналізі основних підходів та способів подолання нерівності в освіті на сучасному етапі.

Головним принципом при виробленні ефективних підходів подолання причин нерівності у доступі до якісної освіти має бути, з нашої точки зору, загальнонаціональний та загальнодержавний рівень зусиль і програм, що впроваджуватимуться в даній галузі. В Україні на початку XXI століття на офіційному рівні визнано створення умов для рівного доступу до якісної освіти одним з ключових пріоритетів новітнього державотворення та однією з ключових ланок модернізаційних трансформацій. У 2006 році Міністерством освіти і науки України розпочато проект «Рівний доступ до якісної освіти», яким передбачено реалізацію трьох компонентів: професійний розвиток педагогічних працівників, удосконалення навчального процесу та ефективність управління ресурсами. І на даний час проводиться оцінка соціального впливу проекту. Водночас, рівний доступ – це лише один із компонентів права на освіту, яке, в силу свого соціального характеру, потребує соціально-правового забезпечення, котре може бути надане лише державою. Незважаючи на законодавче закріплення, практика застосування міжнародних та національних норм дотримання права на освіту не завжди відповідає стандартам. Це підтвердив і Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав, який наприкінці 2007 року у своїх рекомендаціях звернув увагу, зокрема, на необхідність інтенсифікувати зусилля щодо адекватного фінансування освітньої системи, впровадити спеціальні механізми, включаючи субсидування підручників та інших освітніх інструментів з метою ліквідації дискримінації дітей із вразливих груп щодо отримання дошкільної, початкової та середньої шкільної освіти тощо. Однак, аналіз політики України з точки зору дотримання права на освіту не належить до числа заходів, які проводяться на постійній основі [4, с. 5–6]. У зв'язку з цим, надзвичайно важливо сьогодні піднімати проблематику вирівнювання доступності якісної освіти як на концептуально-теоретичному рівні, так і в сфері практичної реалізації тієї нормотворчої бази, яка на сьогодні наявна в міжнародному та національному законодавстві. Надзвичайно важливим є і постійний загальнодержавний моніторинг тієї ситуації, яка складається в сфері забезпечення рівного доступу до якісної освіти. Наприклад, в європейських країнах такий моніторинг ведеться постійно, що дозволяє ефективно застосовувати реальні засоби щодо подолання різних причин та обставин, які сприяють нерівності в доступі до якісної освіти.

Висновки та рекомендації. Проаналізувавши причини, обставини та основні бар'єри, що виникають на шляху реалізації можливостей рівного доступу до якісної освіти, серед яких нами особливо виділені такі, як соціокультурні, майнові, етнічно-національні, територіальні, індивідуально-обмежуючі та інші, відзначено, що дані проблеми є характерними для всіх регіонів і абсолютної більшості країн світу, навіть для найрозвинутіших і найдемократичніших. Глобальна інформаційна цивілізація значною мірою перетворила проблеми, які раніше мали регіональний чи локальний характер, на спільні для всього людства. Важливо при цьому вивчати та аналізувати можливості застосування механізмів подолання причин нерівності у доступі до якісної освіти, які з тією чи іншою мірою ефективності використовуються в різних країнах і регіонах світу. Нами відзначено ключові причини та обставини утворення нерівності в сфері доступу до освіти.

Сформулювавши та систематизувавши основні підходи та способи подолання нерівності в сфері освіти та доступі до неї, відзначено, що в своїй основі, саме освіта має

найпотужніший потенціал виховання та прищеплення дітям та молоді ідеалів толерантності, терпимості, взаємоповаги та взаєморозуміння, які в подальшому реалізуються в суспільній дійсності в якості прагнення громадян, громад, національних спільнот до якнайширшого впровадження ідеалів рівності в усіх сферах суспільного функціонування, в тому числі і в освітній сфері. Окрім того, в аспекті рівного доступу до якісної освіти важливим є і вимір якості освіти, від якої значною мірою залежить інноваційно-креативний потенціал розвитку тієї чи іншої національної спільноти. Важливою є і систематична та неперервна увага держави до питань забезпечення рівного доступу до якісної освіти, від якого безпосередньо залежить, що відзначається абсолютною більшістю закордонних і вітчизняних дослідників, конкурентоспроможний розвиток самої держави в глобальному інформаційному цивілізаційному середовищі.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко В. П. Світанок Європи: Проблема формування нового вчителя для об'єднаної Європи XXI століття / Віктор Андрущенко. – К.: Знання України, 2011. – 1099 с.
2. Андрущенко В. П. Філософія освіти XXI століття: у пошуках перспективи / Віктор Андрущенко // Філософія освіти. – 2006. – № 1 (3). – С. 6–12.
3. Балицкая И. В. О теориях, дающих обоснование неравенству в образовании США / И.В. Балицкая // Педагогическое образование и наука. Научно-методический журнал. – 2008. – № 10. – С. 69–76.
4. Дотримання права на освіту у Львівській області: рапорт з моніторингу. – Львів: Астролябія, 2011. – 166 с.
5. Закон України «Про вищу освіту» (в редакції від 10.02.2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до матеріалу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2984-14>.
6. Константиновский Д. Л. Неравенство и образование. Опыт социологических исследований жизненного старта российской молодежи (1960-е годы – начало 2000-х) / Давид Константиновский. – М.: ЦСП, 2008. – 552 с.
7. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / Василь Кремень. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
8. Подліняєва О. Проблеми запровадження гендерних підходів у післядипломну освіту України (на прикладі Сумської області) / Оксана Подліняєва // Нова педагогічна думка. Науковий журнал. – 2011. – № 1. – С. 39–42.
9. Смирнова Е. Э. Социология образования / Е.Э. Смирнова. – СПб.: Интерсоцис, 2006. – 192 с.
10. Шаповал Р. В. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні / Р.В. Шаповал // Право і безпека. Науковий журнал. – 2011. – № 1 (38). – С. 40 – 46.
11. The European Quality Assurance Register for Higher Education [Електронний ресурс]. – Режим доступу до матеріалу: <http://www.eqar.eu>.